

ОСВІТА В УМОВАХ ВІЙНИ ТА НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ: ДОСВІД КРАЇН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Продан В.І.,

асистент,

аспірант кафедри конституційного права

та порівняльного правознавства

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3805-5150>

e-mail: viktoriaa.prodan@uzhnu.edu.ua

Продан В.І. Освіта в умовах війни та надзвичайних ситуацій: досвід країн та перспективи для України.

Освіта становить собою важливий вектор розвитку держави та громадянського суспільства. Зважаючи на останні тенденції провадження освіти в Україні, а саме воєнного стану, пандемії коронавірусу та інших станів, які своєю суттю суперечать нормальному існуванню та функціонуванню конституційно-гарантованого права на освіту даний рукопис набуває наукової важливості та новизни.

В межах наукового дослідження нами проаналізовано та виведено розуміння термінів: «освіта», «війна», «надзвичайні ситуації». Таким чином, під поняттям «освіта» автор пропонує розуміти сукупність світоглядних, культурних, наукових та практичних навичок, умінь та компетенцій, що формуються у процесі систематичного набуття та оновлення особою знань, як індивідуально, так і у спеціально організованих закладах та приміщеннях, як школи, університети чи інші освітні установи. «Війна» на думку автора є конфліктом між двома або більше суперечливими сторонами, який характеризується відкритим застосуванням зброї та насильства з метою досягнення політичних, територіальних, ідеологічних або інших цілей. Під надзвичайними ситуаціями у свою чергу, зазвичай розуміються будь які обставини техногенного, природного чи соціального характеру, які характеризуються порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, обумовлюють обмеження конституційних прав та свобод.

Разом з тим, автором було окреслено особливості функціонування освіти у воюючих країнах (Сирії, Афганістані, Судані, Ємені, Демократичній Республіці Конго тощо) та представлено ключові моменти із запозичення досвіду даних країн щодо забезпечення та доступності освіти в умовах війни, а саме: розробки мобільних навчальних груп та шкіл в укриттях, використання дистанційного навчання, підтримки освітніх ініціатив гуманітарних організацій, підтримки шкіл в тимчасових притулках та адаптації освітніх програм до умов конфлікту.

Ключові слова: освіта в умовах війни, надзвичайні ситуації, право на освіту, безпечне освітнє середовище, модернізація освітньої системи.

Prodan V. Education in conditions of war and emergency situations: experience of countries and prospects for Ukraine.

Education is an important vector for the development of the state and civil society. Taking into account the latest trends in education in Ukraine, namely the state of war, the coronavirus pandemic and other conditions, which in their essence contradict the normal existence and functioning of the constitutionally guaranteed right to education, this manuscript acquires scientific importance and novelty.

Within the scope of scientific research, we analyzed and deduced the understanding of the terms: «education», «war», «emergency situations». Thus, under the concept of «education», the author proposes to understand a set of worldview, cultural, scientific and practical skills, abilities and competencies that are formed in the process of systematic acquisition and renewal of knowledge by a person, both individually and in specially organized institutions and premises, such as schools, universities or other educational

institutions. According to the author, «war» is a conflict between two or more conflicting parties, which is characterized by the open use of weapons and violence in order to achieve political, territorial, ideological or other goals. Emergency situations, in turn, usually mean any circumstances of man-made, natural or social nature, which are characterized by a violation of the normal conditions of life of the population, have led or may lead to human and material losses, pose a threat to the life and health of citizens, cause the limitation of constitutional rights and freedoms.

At the same time, the author outlined the peculiarities of the functioning of education in warring countries (Syria, Afghanistan, Sudan, Yemen, the Democratic Republic of the Congo, etc.) and presented key points from borrowing the experience of these countries regarding the provision and accessibility of education in conditions of war, namely: the development of mobile educational groups and schools in shelters, the use of distance learning, support for educational initiatives of humanitarian organizations, support for schools in temporary shelters, and adaptation of educational programs to conflict conditions.

Key words: education in conditions of war, emergency situations, the right to education, a safe educational environment, modernization of the educational system.

Постановка питання. Світ є свідком тривожного збільшення кількості людей, які постраждали від збройних конфліктів, вимушеного переміщення, включно з великомасштабним переміщенням біженців, катастроф, спричинених кліматом, а також інших криз. Це означає переривання освіти для 222 мільйонів дітей та молоді шкільного віку, а системи освіти опиняються на межі своїх можливостей. Дівчата та діти з обмеженими можливостями разом із багатьма іншими вразливими та маргіналізованими групами, включаючи, але не обмежуючись, корінними громадами, етнічними та релігійними меншинами та ЛГБТКІ-індивідами, зазнають непропорційного впливу в багатьох кризових ситуаціях. Лише у 2022 році вимушене переміщення сягнуло рекордної позначки у 100 мільйонів людей, більше половини з яких – діти та молодь, які потребують доступу до відповідної якісної освіти. Крім того, у період із січня 2020 року по грудень 2021 року було зареєстровано 5000 випадків нападів на навчальні заклади та випадків використання шкіл у військових цілях, при цьому 9000 учнів і викладачів були викрадені, заарештовані, поранені або вбиті у 85 країнах. Це на додаток до шкіл, закритих через збройний конфлікт і політичну нестабільність, де освіта майбутніх поколінь дівчат, біженців та інших груп населення знаходиться під загрозою [1].

Таким чином, беручи до уваги, як актуальну ситуації в Україні, так і в інших країнах, де зараз відбувається активна фаза бойових дій, чи збройних конфліктів дана наукова стаття має особливу актуальність для українського суспільства. Вона сприяє збагаченню науково-дослідницького дискурсу та розробці рекомендацій щодо покращення освітньої системи в умовах конфліктів та кризових ситуацій.

Аналіз наукових джерел. Проблематику конституційно-правового регулювання права на освіту позиціонують праці наступних вітчизняних правників, а саме: Б. Андрусішина, В. Бабкіна, О. Батанова, С. Бобровник, М. Козюбри, А. Колодія, О. Кулініч, А. Крусян, В. Ладиченка, О. Марцеляка, О. Мельничук, А. Олійника, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Н. Петрецької, В. Погорілка, П. Рабіновича, К. Романенко, О. Скрипнюка, Р. Стефанчука, В. Шаповала, Р. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін.

Питаннями конституційно-правового регулювання прав, свобод та інтересів осіб в умовах війни займалися: А. Бадида, Ю. Бисага, Д. Белов, М. Белова, В. Берч, Р. Благута, О. Барабаш, Н. Бортник, А. Гришук, Д. Забзалюк, М. Ковалів, П. Лепісевич, С. Онопрієнко, І. Проць, О. Ярема та ін.

Мета наукової статті полягає у аналізі впливу війни та надзвичайних ситуацій на освітню систему та вивченні досвіду країн, які успішно забезпечили провадження освіти в умовах війни, збройних конфліктів та кризових ситуацій. Головною ідеєю слугує розкриття можливостей та перспектив розвитку освіти в Україні під час надзвичайних умов, а також формулювання рекомендацій для політики та практики забезпечення освіти та доступу до освіти в умовах війни та надзвичайних ситуацій.

Виклад матеріалу дослідження. Перш ніж приступити до дослідження даної проблематики необхідно зрозуміти сутність термінів, якими ми будемо оперувати впродовж нашої роботи, а саме: «освіта», «війна» та «надзвичайні ситуації».

Так, освіта за своєю суттю становить одну із найважливіших форм людського розвитку, є рушійною силою будь-яких державницьких змін та трансформацій, елементом становлення та формування нового правового порядку та громадянського суспільства. Таким чином, у філософській площині, аналізуючи гегелівську концепцію, під терміном «освіта» частіше за все розуміється поняття, яке є близьким до позначення «культури» в сенсі культивування особистості, а також понять «форма», «градація», «генезис», «формування» включаючи як саму дію, процес, так і її результат [2, с. 207].

Разом з тим, варто підкреслити, що більшість філософів в межах своєї діяльності були відмінними педагогами, що свідчить про тісну спорідненість даних двох термінів. Кожен філософ в деякій мірі висловлювався в бік освіти, до прикладу: Ганді говорив про базову освіту, Сократ, Платон, Аристотель, Руссо, Кант, Гегель, Дьютю відомі не тільки своїми філософськими, а й просвітницькими ідеям тощо. Майже вся освітня діяльність, починаючи від практики в класі до видання наказів із затвердження навчальних програм і регулювання освітньої політики неминуче ґрунтується на філософських концепціях, припущеннях та позиціях. Відтак, справедлива та дієва освітня практика залежить від філософської обізнаності та розуміння також [3, с. 132].

О.О. Кулініч в межах дослідження «Зміст та значення освіти в умовах розвитку сучасного суспільства та держави» термін «освіта» розглядає як систему професійних навичок, знань та умінь, яка охоплює процеси навчання та виховання особистості, є необхідною як для суспільства і держави в цілому, так і для самої особи, щоб розвиватися і пристосовуватися до змін навколишнього середовища [4, с. 191].

Звертаючись до офіційних джерел, а саме до профільного Закону України «Про освіту» знаходимо тлумачення законом даного терміну, під яким пропонується розуміти освіту як невід'ємну складову інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної адаптації у суспільстві, досягнення економічного процвітання, а також ключовий чинник прогресу та єднання суспільства на основі загальних цінностей, культури та державного розвитку [5].

Законом України «Про вищу освіту» тотожне до поняття «освіта», поняття «вища освіта» тлумачиться як сукупність організованих знань, навичок та практичних умінь, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей та інших компетенцій, які здобуваються в навчальних закладах вищої освіти або наукових установах, у визначеній галузі знань з певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що є вищими за складністю рівня повної загальної середньої освіти [6].

Проаналізувавши запропоновані підходи, а також бачення законодавця, поняття «освіта» ми пропонуємо розуміти як сукупність світоглядних, культурних, наукових та практичних навичок, умінь та компетенцій, що формуються у процесі систематичного набуття та оновлення особою знань, як індивідуально, так і у спеціально організованих закладах та приміщеннях, як школи, університети чи інші освітні установи.

Варто підкреслити, що в межах всього розвитку суспільних відносин, міжнародного права та міжнародних відносин «право війни» набувало дедалі різноманітнішого забарвлення. Так, починаючи з міжнародно-правового регламентування війн та збройних конфліктів, терміни «війна» та «воюючі сторони» були предметом нормативно-правового врегулювання Гаазьких конвенцій 1907 року. Даний термін знайшов своє тлумачення також у Женевському протоколі про заборону застосування на війні задушливих, отруйних, та інших подібних газів, і бактеріологічних засобів 1925 року, а також у Конвенціях, що регулюють проблематику ведення морської війни [7, с. 120].

Слушну думку висуває А.П. Ладиненко, котрий зауважує, що останнім часом спостерігається тенденція все частішого використання терміну «війна» в контекстах ситуацій, що не можуть бути інтерпретовані як збройний конфлікт. Зокрема, застосовуються терміни «інформаційна війна», «ідеологічна війна», «війна з тероризмом» та інші [8, с. 141]. Таким чином, парадигма «війни» отримує більше політико-правового, ба навіть публіцистичного значення і використовується у значеннях, як-от «політична війна», «дипломатична війна», «економічна війна» та інші [9, с. 188].

Отже, термін «війна» по відношенню до збройного конфлікту набуває більше ширшого та дипломатичного значення. Відтак, звернувшись до нормативної бази проаналізуємо бачення збройного конфлікту/агресії, з метою розуміння сутності цих двох понять, корінь яких все ж залишається спільним.

Положення Закону України «Про оборону України» трактують збройну агресію, як ситуацію, коли одна держава або група держав вчиняє ворожі дії проти України, що можуть включати такі випадки, як вторгнення, напад збройних сил іншої держави, окупація або анексія всієї території України або її частини, блокування портів, узбережжя та повітряного простору, порушення комунікацій держави, збройний напад на військові сухопутні, морські або повітряні сили України, а також на цивільні морські або повітряні флоти. Також до війни можна віднести засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що здійснюють акти насильства проти України та інші подібні ситуації [10].

Таким чином, термін «війна» по відношенню до збройного конфлікту набуває більше ширшого та дипломатичного значення. Відтак, проаналізувавши наведене, зазначимо, що війна є конфліктом між двома або більше суперечливими сторонами, який характеризується відкритим застосуванням

зброї та насильства з метою досягнення політичних, територіальних, ідеологічних або інших цілей. Воєнний конфлікт може включати в себе різні форми бойових дій, такі як битви, наступи, оборони, блокади, а також економічні, соціальні та інформаційні аспекти. Війна становить собою складну соціально-політичну реальність, яка має надзвичайно згубний вплив на життя людей, суспільство та геополітичну структуру світу.

Доктором юридичних наук, професором, Ю.М. Бисагою в межах наукового дослідження «Екзистенція парадигми конституціоналізму за надзвичайних умов» під надзвичайною умовою/станом/ситуацією розуміється режим, за якого існує реальна загроза настання обставин надзвичайного техногенного, природного чи іншого характеру, що створює загрози життю та здоров'ю особи, територіальній цілісності чи недоторканості країни, державному апарату тощо. Так, автор до обставин надзвичайних умов відносить два правові режими: «надзвичайний стан» та «воєнний стан» [11].

Погоджуючись із ідеєю професора, підкреслимо, що під надзвичайними ситуаціями, які становлять предмет нашого дослідження ми розуміємо будь які обставини техногенного, природного чи соціального характеру, які характеризуються порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, що зумовили введення особливого правового режиму на всій території країни чи її окремих місцевостях і передбачають надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускають тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [12, 13, 14].

Існує популярна точка зору, можливо, зарозумілість епохи Просвітництва, що оскільки освіта є хорошою річчю, життя загалом покращується, якщо мати більше, а не менше освіти. Освіта може бути використана як засіб сприяння соціальній згуртованості, при формуванні нових ідентичностей або просуванні націоналістичних ідеологій. В широкому значенні освіта вважається суттєвим елементом людського розвитку. Побуває думка, що освічені люди краще знають свої законні права та мають більше можливостей при формулюванні власних ідей та претензій, що сприяє особистому розвитку та зменшує ймовірність соціальних заворушень [15].

Аланом Смітом, головою ЮНЕСКО в рамках роздуму, підготовленого для Глобального моніторингового звіту «Освіта для всіх», де він виступив з доповіддю «Прихована криза: збройний конфлікт і освіта», окреслюється причинно-наслідковий зв'язок конфлікту по відношенню до освітнього питання, проблематика доступу до освіти в постконфліктний період. Загалом, професор стверджує, що будь-який Звіт глобального моніторингу (далі – ЗГМ), присвячений впливу конфлікту на освіту, повинен включати тематичні розділи про:

- руйнування інфраструктури, будівель, напади на персонал;
- зниження працездатності, зокрема вчителів;
- вербування дітей, дітей-солдат;
- насильство над дітьми, гендерне насильство;
- освіту для біженців, ВПО;
- гендерний аналіз у всьому вищезазначеному.

Так, провівши аналіз провадження освітніх послуг у воюючих на даний час країнах, наведемо деякі приклади із інструментів, які дозволяють реалізувати конституційно-гарантоване право на освіту, зокрема:

Країна	Інструмент забезпечення освітніх послуг
Сирія	Мобільні навчальні групи та навчання в укриттях [17].
Афганістан, Судан, Конго	Діяльність гуманітарних організацій, які займаються забезпеченням освіти для дітей в тимчасових притулках та віддалених районах [18].
Ємен	Дистанційне навчання та проекти, які застосовуються з метою забезпечення доступу до освіти для дітей, які не можуть відвідувати стаціонарні школи [19].

Варто зазначити, що у 2010 році було засновано Глобальну коаліцію із захисту освіти від нападу, участь у створенні якої взяли організації, що працюють у сферах освіти в надзвичайних ситуаціях та в умовах конфлікту, вищої освіти, захисту міжнародних прав людини та гуманітарного права, які були стурбовані постійними нападами на навчальні заклади, їхніх студентів і персонал у країнах, які постраждали від конфлікту та незахищеності. Зокрема, Глобальна коаліція із захисту освіти від нападу (The Council for At-Risk Academics) включає наступні організації: The Council for At-Risk Academics (CARA), Human Rights Watch, The Institute of International Education, Norwegian Refugee Council, The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Protect Education in Insecurity and Conflict (PEIC, a program of Education Above All), Save the Children, The Scholars at Risk Network, The United Nations Children's Fund (UNICEF), The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), War Child Holland.

Відтак, у рамках своєї доповіді «Що можуть зробити школи, щоб захистити освіту від нападу та використання у військових цілях» Глобальна коаліція із захисту освіти від нападу висуває наступні методи:

- *Заходи фізичного захисту без зброї.* (Включає в себе такі методи, як: незброєна охорона, комітети захисту, фізична інфраструктура (наприклад, шкільні бункери або огорожувальні стіни, побудовані навколо шкіл), захисна присутність і супровід, житло для вчителів/учнів, освіта та мобілізація громади, а також заходи для захисту від насильства за статтю (наприклад, кодекси поведінки для освітнього персоналу));

- *Озброєні заходи фізичного захисту.* (Включає озброєну охорону, озброєний супровід та озброєння вчителів);

- *Переговори як стратегія захисту освіти.* (Наявність прямого діалогу або якщо сторони не бажали або не могли брати участь у зустрічі віч-на-віч використання певної форми човникової дипломатії);

- *Системи раннього попередження/оповіщення* (Школи в кількох країнах самостійно або в координації з міністерствами, агентствами ООН або міжнародними організаціями запровадили системи раннього попередження/сповіщення, щоб повідомляти в режимі реального часу про загрози або напади на школи. Коли педагогічний персонал і батьки були завчасно попереджені про можливі напади, вони тимчасово закривали школи, переводили учнів до шкіл у безпечних районах або забезпечували альтернативне навчання);

- *Альтернативний доступ до освіти* (Включає такі заходи, як: громадські школи, зміни розкладу, дистанційне навчання та перенесення місць надання освіти);

- *Психосоціальна підтримка* (Компоненти психосоціальної підтримки на рівні школи включають: тимчасові навчальні заходи; сприятливе для дитини середовище навчання; реферальні системи; навчання вчителів і вихователів (підходи до психосоціальної підтримки); послуги жертвам гендерного насильства; кодекси поведінки; та інші заходи для допомоги вчителям (наприклад, забезпечення регулярної винагороди вчителів));

- *Комплексні шкільні плани безпеки* (Школи в ряді країн вирішили впроваджувати комплексні шкільні плани безпеки, часто за підтримки міністерств, агентств ООН або міжнародних організацій. Ці плани вимагають сильного керівництва з боку директорів та керівництва школи або комітетів із захисту, за активної участі громади та батьків. Плани включають низку заходів, включаючи дії захисту, пом'якшення та реагування) [20].

Відтак, з всього вище перерахованого, ми можемо окреслити наступні моменти, що стануть в нагоді для забезпечення доступності та безпечності освіти в Україні з огляду на введений Президентом України воєнний стан 24 лютого 2022 року [21], а саме:

- 1) *Розробка мобільних навчальних груп та шкіл в укриттях.* З метою забезпечення освіти у віддалених або конфліктних районах країни, де доступ до сталих освітніх закладів може бути обмеженим.

- 2) *Використання дистанційного навчання.* Враховуючи зростання доступу до інтернету та технологій, в Україні можна розвивати дистанційні освітні програми, які дозволять навчання в умовах обмежень або конфлікту. Останнє може включати, зокрема, електронні платформи, відео-уроки, онлайн-курси та інші засоби дистанційного навчання.

- 3) *Підтримка освітніх ініціатив гуманітарних організацій.* Україна може співпрацювати з міжнародними та національними гуманітарними організаціями, які мають досвід у наданні освіти в умовах конфлікту. Даний пункт може включати залучення фінансової підтримки, експертної допомоги та обмін досвідом для розвитку освітніх програм та ініціатив.

4) *Підтримка шкіл в тимчасових притулках.* Створення спеціалізованих освітніх центрів, мобільних шкіл або співпраця з гуманітарними організаціями для забезпечення навчання тимчасових поселень.

5) *Адаптація освітніх програм до умов конфлікту.* Даний пункт в першу чергу повинен включати розвиток інклюзивних освітніх моделей, психологічну підтримку учнів та педагогічний персонал, а також інтеграцію вмісту з миру, толерантності та миротворчості в навчальні програми.

Висновки. Таким чином, у воюючих країнах доступ до освіти є значним викликом, однак існують практики, які можуть бути використані для поліпшення ситуації. Розробка мобільних навчальних груп та шкіл в укриттях, використання дистанційного навчання, підтримка гуманітарних організацій, освіта в тимчасових притулках та адаптація програм до умов конфлікту – це лише деякі приклади. Для нашої держави ці практики можуть стати цінними у розрізі забезпечення доступу до освіти в умовах воєнного стану. Зазначене вимагає співпраці з міжнародними та національними гуманітарними організаціями, розвитку технологій та ресурсів, а також адаптації освітніх програм до специфічних умов, позаяк, забезпечення та гарантування освіти в умовах війни та надзвичайних ситуацій є надзвичайно важливим завданням для розвитку суспільства та підтримки майбутнього покоління.

Список використаних джерел:

1. United Nations Transforming Education Summit. Education in Crisis Situations: A Call to Action. URL: https://transformingeducationsummit.sdg4education2030.org/system/files/2023-01/EN%20TES_Education%20in%20Crisis%20Situations_CtA_11092022_Final%20%282%29.pdf (дата звернення: 10.07.2023 р.).
2. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. За пер. Д.А. Керімова та В.С. Нерсесянца. М.: Думка. 1990. 524 с.
3. Продан В.І. Філософія сучасної освіти: сутність, зміст та спрямованість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* Вип. 77. Ч. 1. 2023. С. 131–135.
4. Кулініч О.О. Зміст та значення освіти в умовах розвитку сучасного суспільства та держави. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: «Юридичні науки».* Т. 26 (65). № 2-1 (Ч. 1). 2013. С. 188–193.
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2017 р. № 38-39. Ст. 380.
6. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014 р. № 37-38. Ст. 2004.
7. Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право: підручник / В.М. Репецький, В.М. Лисик. Київ: Знання, 2007. 467 с.
8. Ладиненко А.П. Види збройних конфліктів в застосуванні до них права. *Альманах міжнародного права.* 2009. № 1. С. 136–150.
9. Кузьмін Е.Е. Поняття збройного конфлікту: первісні роздуми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція».* 2014. № 12. Том 2. С. 187–190.
10. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992 р. № 9. Ст. 106.
11. Бисага Ю.М. Екзистенція парадигми конституціоналізму за надзвичайних умов. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 26 травня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 422 с.
12. Продан В.І. Адаптація освітньої політики до надзвичайних умов сьогодення. *Освіта та наука в умовах війни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії:* матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 22 вересня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 164 с.
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015 р. № 28. Ст. 250.
14. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000. № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000 р. № 23. Ст. 176.
15. Tony Gallagher, Gareth Robinson, Joanne Hughes and David Connolly. Education in conflict-affected areas: Final report. Queen's University Belfast. Dec. 2018. P. 1–31.

16. Alan Smith. The hidden crisis: Armed conflict and education. Education for All Global Monitoring Report. 2011. P. 1–19.
17. Humanitarian needs overview. Syrian Arab Republic. Humanitarian program cycle. 2023. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/hno_2023-rev-1.12_1.pdf (дата звернення: 10.07.2023 р.).
18. Democratic Republic of the Congo Appeal. Humanitarian Action for Children. URL: <https://www.unicef.org/appeals/drc> (дата звернення: 10.07.2023 р.).
19. Hanan Aldowah, Samar Ghazal and Balakrishnan Muniandy. Issues and Challenges of using E-Learning in a Yemeni Public University. *Indian Journal of Science and Technology*. Vol 8(32). 2015. P. 1–9.
20. What Schools Can Do to Protect Education from Attack and Military Use. Global Coalition to Protect Education from Attack. URL: file:///C:/Users/UzhNU/Downloads/what_schools.pdf (дата звернення: 10.07.2023 р.).
21. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022. № 64/2022. *Голос України*. 2022. № 37.